

ПРО ДЕЯКІ ВИДИ ОЗБРОЄННЯ ІЗ РОЗКОПОК БОЛОХІВСЬКИХ ГОРОДИЩ

Історична Болохівська земля XII–XIII ст. відіграла значну роль в історії Давньоукраїнської держави. Важливе місце у її житті посідали міста, початкове вивчення яких проводилося виключно на основі топонімічних і писемних джерел і обмежувалося спершу проблемами географічної локалізації населених пунктів за схемою простої співзвучності назв¹. Археологічні джерела до вивчення даної теми вчені залучили лише з 50-х років ХХ ст.

Одним з перших до археологічних джерел з історії Болохівської землі звернувся український археолог Р.О.Юра, опублікувавши монографічну працю, яка висвітлює матеріали розкопок на городищі літописного м. Колодязне². У 1955 р. побачила світ стаття російського археолога П.А.Раппопорта, написана на основі джерел, що надійшли з археологічної розвідки, проведеної на території болохівських городищ поблизу сіл Великі Деревичі, Губина, Кудинки тощо³. У той час з'явилося також повідомлення М.О.Тиханової, виконане на базі археологічного обстеження Тихомльського городища, а також неукріплених селищ в околицях сіл Воробієвка, В'язовця і Вільшаниці⁴.

В якості археологічних джерел дослідження були використані матеріали розкопок городища XII–XIII ст. на р.Гуска, яке розташовується біля с.Городище в Шепетівському районі Хмельницької області і гіпотетично ототожнюється з історичним центром м.Болохова⁵. У ході стаціонарних робіт, які були проведені на цьому городищі у 1957–1964 рр. під керівництвом М.К.Каргера, було відкрито його територію більше як на 3,6 га. Практично розкопано все внутрішнє подвір'я городища та його фортифікації. Причому 50-тисячна колекція речей, знайдених на городищі, вивезена в Російський державний Ермітаж⁶, а документація розкопок передана у Санкт-Петербурзький інститут історії матеріальної культури.

На основі археологічних джерел, отриманих автором протягом 1967–2003 експедиційних сезонів з розкопок болохівських поселень, ним виконано і захищено спеціальне дисертаційне дослідження, опубліковані дві монографічні праці⁷ і цілу низку статей і повідомлень. Ретельно і всеохоплююче використано також археологічні матеріали з розкопок літописного м.Болохова. Його археологічний інвентар склав наукове підґрунтя багатьох джерелознавчих праць⁸.

Серед різноманітних археологічних джерел, зібраних у процесі розкопок болохівських городищ, значне місце посідає колекція зброї та вій-

ського спорядження. У спеціальній літературі вона представлена, головним чином, предметами, що надійшли з Болохова, а матеріали з літописних городищ Губина (біля с.Губин в Старокостянтинівському районі Хмельницької області), Городця (навпроти с.Теліженці, Старосинявський район, Хмельницької області) і Божська (біля с.Городище, Деражнянський район, Хмельницької області) практично не опубліковані і через це надалі залишаються недоступними для дослідження широкого загалу науковців і краєзнавців.

Заповнити існуючу прогалину і має на меті ця праця. Звичайно, у межах одного цього повідомлення розглянути всі предмети воєнної справи є проблематичним, через що зупинимося лише на знахідках зброї ближнього бою. Як відомо вона була в ужитку болохівського населення і уціліла лише тому, що разом з іншим інвентарем опинилася під завалами вивчених приміщень, які, як і фортифікації городищ, були знищені вогнем у часи воєнного лихоліття першої половини XIII ст.

Колекцію зброї ближнього бою складають 75 предметів. Огляд їх подаємо нижче.

Сокири – кількісно значна група зброї ближнього бою. Вона утримує 31 знахідку предметів. У тому числі 3 одиниці зброї знайдено на території Колодяжинського городища, 14 одиниць – на території городища м.Городця, 12 – на території Болохова і 2 – на території історичного центру м.Божська. Причому лише дві сокири (з Болохова) вважаються бойовою зброєю. Вони являють собою специфічно опущені донизу леза, ширина яких коливається від 9,5 до 12 м (Рис.1: 1, 5). Решта знахідок продемонстрували форми господарських сокир двох типів: колуновидні і широколезові (Рис.1: 3, 4).

Шаблі, мечі, кинджали. Цю групу зброї складають 8 предметів. Із них кількісно переважають мечі. Їх у колекції 5 одиниць. 4 з них походять з Болохова⁹, а один – з Колодяжина¹⁰.

Чотири одиниці мечів з Болохова репрезентують групу зброї, якій властиві масивні довгі двосічні леза довжиною 94–117 см. Ширина їх однакова – 5 см. Кінець леза одного з мечів укорочений. Причому на його лезі, нижче руків'я, зроблено напис латиною, перекладений українською мовою як “Святе ім'я вічного Христа”¹¹. Напис інкрустовано жовтим металом. З обох сторін напису наявні хрестовидні зображення¹². Напис засвідчує його західноєвропейське походження. Інші три зразки – східноєвропейські (Рис.2: 2, 3).

Друге місце у групі предметів холодної зброї посідають знахідки кинджалів. Цю групу складають два зразки. З них один, який походить з городища історичного м.Божська, репрезентує собою тип кинджала з довгим

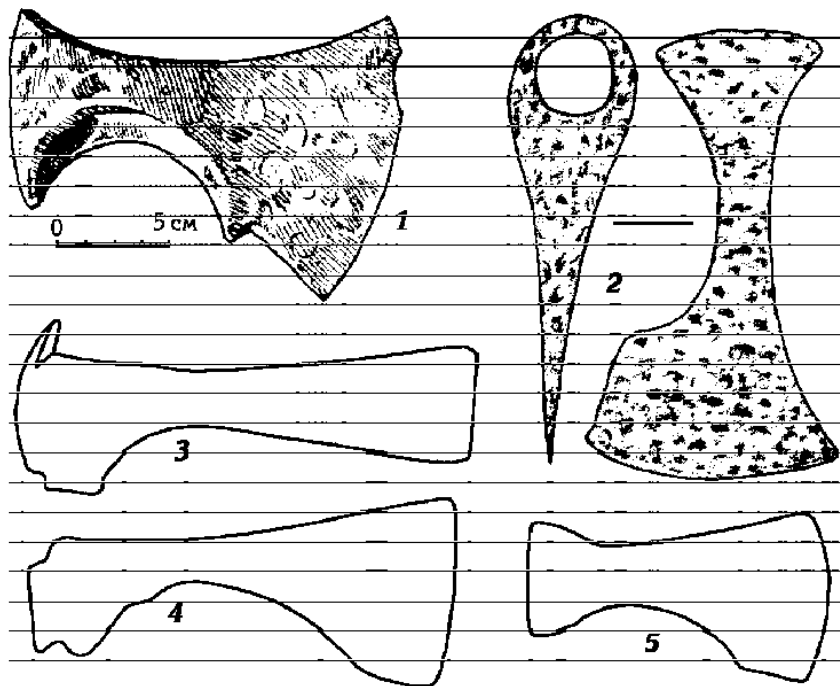

Рис. 1. Сокири з розкопок городищ Болохівської землі:
1, 3, 4 – Болохів; 2, 5 – Городець.

викривленим односічним лезом і черешком з трьома наскрізними отворами для кріплення дерев'яної ручки. Загальна довжина знахідки 30 см.

Шаблі – 2 знахідки (одна з Болохова, а друга з Городця). Зразок із Городця зберігся найкраще. У нього ледь викривлене, нешироке односічне лезо (довжина 70,5 см), обмежене з одного боку кільцевидним виступом – перехрестям і черешковидним руків'ям з двома наскрізними отворами для кріплення дерев'яної ручки. З другого боку кінець леза сформовано двосічним. На лезі збереглися дві обойми з петливидними вушками для з'єднання з ремінним гарнітуром. Піхва шаблі відсутня.

Ці дані вказують, що шабля виконувала ударні і колючі функції. Згідно з формальними ознаками шабля дуже нагадує форму російської шашки зразка 1831 року¹³.

Булави, кістені – ударна зброя, якою володіли дружинники. Цю групу утворюють 17 зразків булав і 4 зразки кістенів. Згідно з місцезнаходжен-

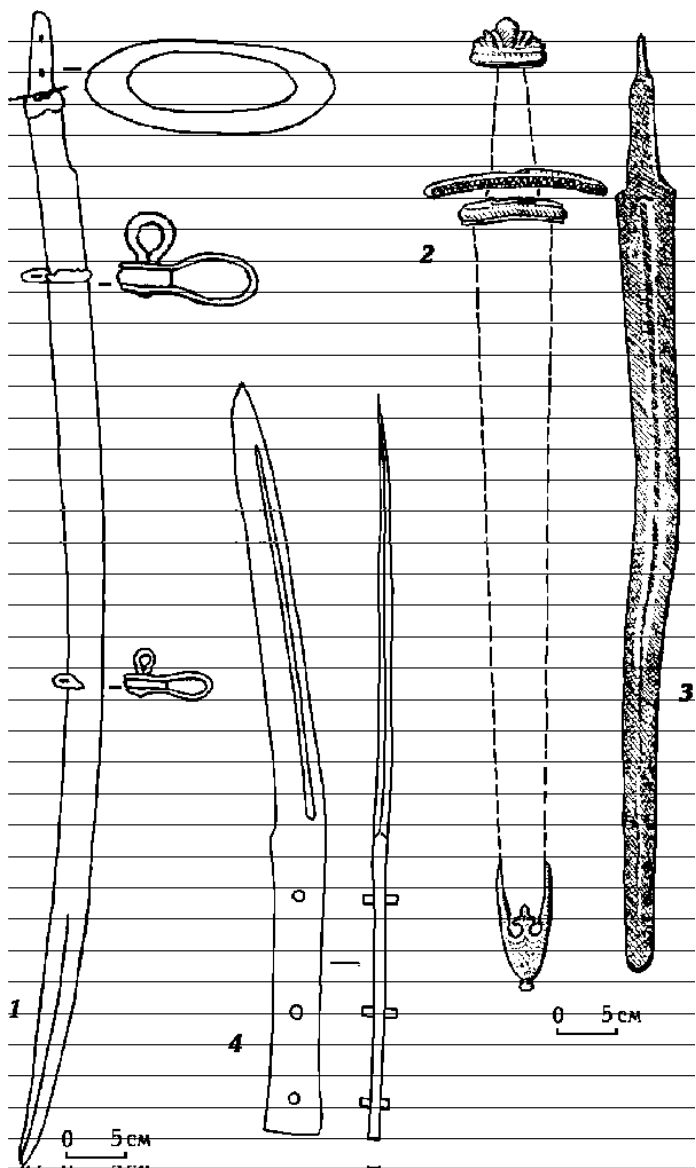

Рис.2. Предмети озброєння з розкопок городищ Болохівської землі:
 1 – Городець; 2, 3 – Болохів; 4 – Божьськ.

ням, вони розподіляються: 9 зразків з Колодяжина, 10 – з Болохова, 1 – з Божька, 1 – з Городця.

Колекцію булав складають три типи, з яких перший утворюють залізні зразки гайкоподібної форми (Рис.3: 7, 10). В отворах двох булав цього типу зафіксовано рештки дерев'яних держаків із залізними стержнями. Вага булав близько 200 г, висота – 4 см, ширина – 4–5 см, діаметр отворів – 2–2,5 см. Булави цього типу знайдено: 2 зразки у Болохові, 6 зразків – в Колодяжині, 1 – в Божьку.

До другого типу належать бронзові булави з пірамідальними шипами (4 малих і 8 великих шипів), прикрашених в основі орнаментом у вигляді зернин. В середині булави залиті свинцем. Вага булав 330–350 г, висота – 4,7–5,5, ширина – 6–7 см, діаметр отворів – 1,8–2,5 см (Рис.3: 8, 9).

Третій тип репрезентує булава, виготовлена з рогу оленя. Один такий зразок походить з городища м. Колодяжин. Висота булави – 9 см, ширина – 7 см, діаметр отвору – 2,2 см. Аналогічні булави знайдено у матеріалах з багатьох пам'яток Київської держави.

Колекцію кістенів утворюють 4 предмети (1 зразок з Городця, решта – з Болохова), які виявили три типи. Перший тип складають зразки грушевидної форми, виготовлені з шиферу (Болохів) і бронзи (Городець, Рис.3: 2). Бронзову булаву сформовано у техніці лиття.

Другий тип (один зразок) представлено шаровидною формою, третій (один зразок) – ромбовидною формою. Кістені другого і третього типів виготовлено у техніці лиття.

Списи є також наступальною зброєю ближнього бою. Їх застосовували, головним чином, вершники для нанесення удару і пробивання обладунку противника.

Колекцію цього виду складають 6 знахідок. З них дві виявлено у Болохові, одну – у Колодяжині, одну – у Городці, дві – у Губині.

Вказана зброя – це наконечники списів декількох типів:

- наконечник, якому властиве видовжено-трьохплощинне вістря зі скошеними плічками і лійковидною втулкою – один зразок (Болохів). Загальна довжина 49,5 см, довжина вістря – 37,5 см, діаметр горловини втулки – 5 см;

- наконечники з видовженим-чотирьохплощинним вістрям і довгою лійковидною втулкою (Рис.3: 1) – 4 зразки (Болохів – 1 зразок, Городець – 1 зразок, Колодяжин – 1 зразок, Губин – 1 зразок). Довжина цих наконечників коливається у межах 38 см, ширина вістря – 4,2 см;

- наконечник з видовженим шилоподібним вістрям (округле у перерізі) та лійковидною втулкою – один зразок (Губин). Довжина наконечника – 21,5 см, довжина леза – 11 см, діаметр горловини втулки – 3,5 см.

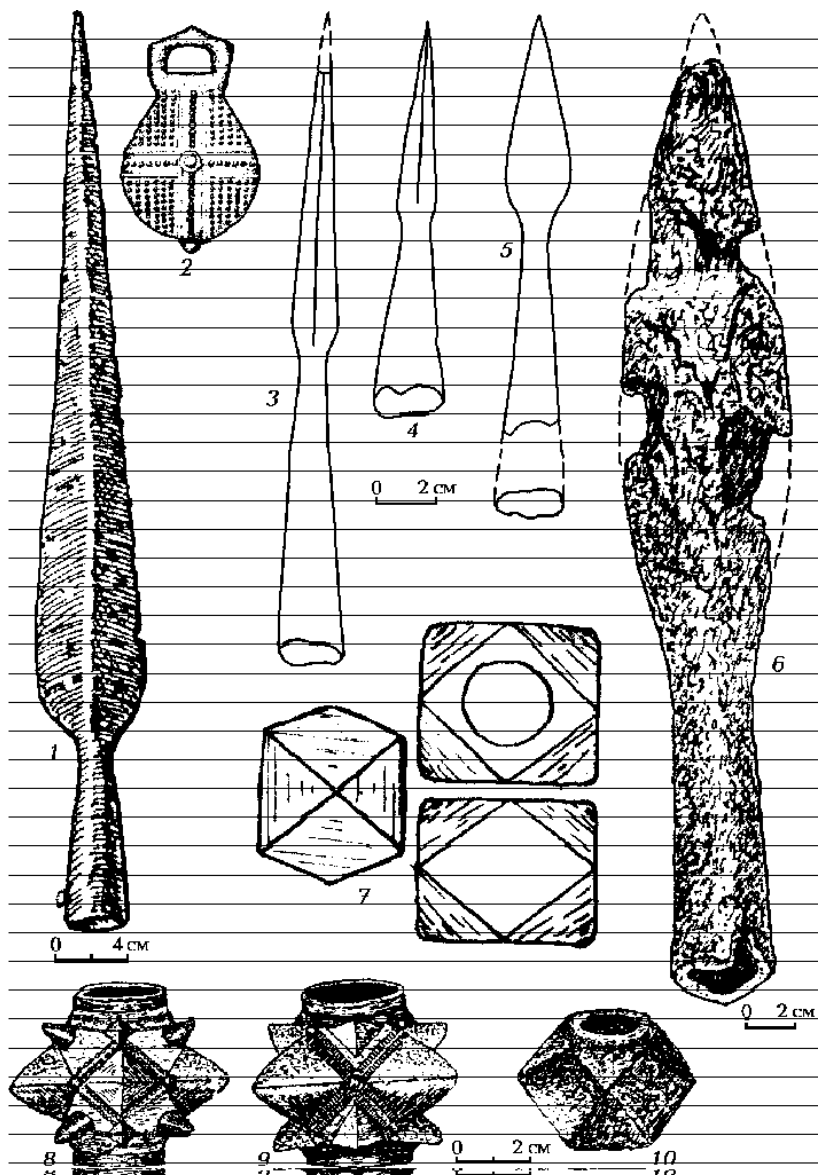

Рис. 3. Предмети озброєння з розкопок городищ Болохівської землі: 1 – Болохів; 2, 3, 5 – Городець; 4, 7 – Божеськ; 6, 8–10 – Колодяжин.

Описані знахідки, будучи з'єднаними з дерев'яними держаками, являли собою колись грізну зброю вершника, призначену для протаранення захисної одяжі противника.

Сулиця, як ручна метально-ударна зброя, мала аналогічне призначення. Це – різновид списа. Її наконечник більший від леза стріли, але менший від леза списа.

У колекції зброї ближнього бою сулиці представлено 5-ма знахідками (2 одиниці походять з Болохова, 2 – з Городця (Рис.3: 4, 5), одна – з Колодяжного). Вказані знахідки – це втульчасті наконечники з ромбічно-видним (у перерізі) лезом. Довжина їх коливається від 9 до 24 см, а довжина леза від 5,5 до 16,5 см.

Рогатини – це рідкісний вид мисливської і бойової зброї. Її представником є одна-єдина знахідка, виявлена на території м.Колодяжина (Рис.3: 6). Являє собою зразок металевого наконечника з довгим листовидним вістрям і ліквидною втулкою. Довжина рогатини 40 см, найбільша ширина вістря – 6 см, діаметр втулки – 4 см.

Отже, опис зброї ближнього бою, як частини матеріальної культури болохівського суспільства, виявив зразки, які відповідають технічному рівню того часу. Окремі з них, наприклад, мечі, шаблі, булави, кістені тощо, являли собою висококласні вироби, навіть у масштабі євразійського континенту. Звичайно, ці предмети озброєння, виготовлення яких вимагало великої професійно-технічної майстерності, характеризують не тільки стан воєнної справи в Болохівській землі, але й рівень господарсько-ремісничої діяльності населення та його соціальний склад. Дорогі і технологічно складні предмети озброєння засвідчують, що ними володіли феодала та їхнє найближче оточення, які проживали на території означених болохівських городищ.

Примітки

1. *Дашкевич М.П.* Болоховская земля и ее значение в русской истории // Труды III Археологического съезда. – К., 1878. – С.62-129.

2. *Юра Р.О.* Древній Колодяжин // Археологічні пам'ятки УРСР. – Т.13. – 1962. – С.87-130.

3. *Раннопорт П.А.* Города Болоховской земли // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры АН СССР. – М., 1955. – Вып.57. – С.4.

4. *Тиханова М.А.* Разведка в районе верхнего течения реки Горынь // КСИИМК. – М., 1962. – Вып.87. – С.46-53.

5. *Якубовський В.І.* Західноєвропейські пам'ятки в матеріалах болохівського городища поблизу м.Шепетівки // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту. Історичні праці. – Кам'янець-Подільський, 2000. – Т.4(6). –

С.108-111.

6. *Миролюбов М.А.* Древнерусский Изяславль. Каталог выставки. – Ленинград, 1983. – С.3.

7. *Якубовський В.І.* Скарби Болохівської землі. – Кам'янець-Подільський, 2001. – 144 с.; Скарби Болохівської землі. – Вид. 2-е, доп. – Кам'янець-Подільський, 2003. – 158 с.

8. *Кирпичников А.И.* Снаряжение всадника и верхового коня на Руси. – М., 1973; *Щапова Ю.Л.* Браслеты Изяславля // Стекло Киевской Руси. – М., 1972; *Пескова А.А.* Древний Изяславль // Краткие сообщения института археологии. – М., 1981. – Вып.164. – С.66-73.

9. *Кирпичников А.И.* Мечи из раскопок древнего Изяславля // Краткие сообщения Института археологии. – М., 1975. – №144. – С.30.

10. *Юра Р.О.* Древний Колодажин. – С.124.

11. *Кирпичников А.И.* Мечи из раскопок древнего Изяславля. – С.31.

12. Там же. – С.32. – Рис.2: 2.

13. *Федоров В.Г.* Холодное оружие. – СПб., 1905. – Рис.99-100.

А.В.Шабаліна

ОБОРОННІ КОМПЛЕКСИ У СИСТЕМІ АРХІТЕКТУРНИХ ПАМ'ЯТОК БОЛОХІВСЬКОЇ ЗЕМЛІ

Серед культурних осередків Київської держави кінця XII – середини XIII ст. помітне місце посідала Болохівська земля, яка сформувалася у верхів'ях річок Південного Бугу і Случа шляхом злиття суміжних територій Галицької, Волинської і Київської земель¹.

У межах означеної землі знаходилися літописні міста Губин, Городець, Деревич, Кобудь, Кудин, Меджибіж, Божск² тощо. Це були колишні князівсько-вотчинні центри історичного Києво-Волино-Галицького порубіжжя, окремі з них являли собою резиденції болохівських князів та інших посадників³.

Консолідуєчим центром Болохівської землі було м.Болохів. Місцезнаходження його дослідники гіпотетично пов'язують з городищем XII–XIII ст., яке знаходиться на р.Гуска біля сучасного с.Городище в Шепетівському районі Хмельницької області⁴.